

צבא ללא חיילים וקצינים

המילה "חייל" היא חידוש של אליעזר בן-יהודה, ואילו המילה קצין במשמעותה היום מופיעה לראשונה רק בסוף המאה ה-19. עד אז היו בשפה העברית רק "אנשי צבא"

בא"י וכבר השתמשו בו הרבה בספרות החדשה". הוא מסמן את "חייל" בסימן לחידוש שלו.

המילה התפרסמה לראשונה במאמר של אחד העם בעיתון "המליץ" בשנת תרנ"ג (1893): "ועתה, בעם אשר 'חיילים' יושבים בקולוניותינו ואינם נותנים להניח אבן על אבן...". הוא מציין את המילה במירכאות כי היא הייתה נהוגה בלשון הדיבור - כפי שמעיד בן-יהודה - אבל רבים בעם הסתייגו ממנה. אולי ראו בה "סלנג" זר שמקורו בשפה המדוברת? לכן עד שנות ה-20 של המאה הקודמת היה שימוש מועט במילה. יוצא דופן היה הסופר יוסף ברנר שהרבה להשתמש במילה. אפילו בעיתונו של בן-יהודה, "האור", נכתב ב-31 במאי 1912: "קצין צבא אחד וכשלושים אנשי צבא נהרגו ונפצעו".

מרתקת השתלשלות הפועל "לחייל" במשמעות של "לגייס לצבא" במילונים השונים. רובם גוזרים אותו, כמצופה, מהמילה "חיל". אבל בן-יהודה מדייק וגוזר אותו מהמילה "חיל". הפועל הזה נמצא בעברית לפחות 1,500 שנה לפני החידוש "חייל" מהערבית. במקורות הוא אומנם מוזכר רק פעם אחת ויחידה, במדרש רות רבה - "אמר כמה חיילות אני יכול לחייל, כמה גייסות אני יכול לגייס" - אבל בפיוט נעשה בו שימוש רב, למשל בפיוט לשביעי של פסח מסביבות שנת 1000: "חיסנת וחילת עם לכבודך". נוצר כאן מצב מעניין: המקור הראשון של הפועל הוא במילה "חיל", אך לית מאן דפליג שהיום אנו קושרים אותו למילה "חייל". לכן כל המילונים צודקים.

קצין

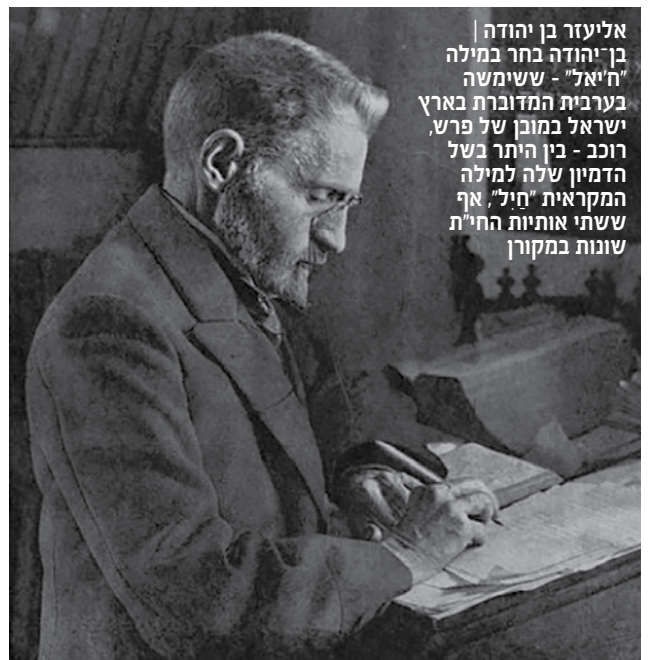
כפי שראינו, גם המילה "קצין" אינה מופיעה במאמרו של פרשנדתא מ-1909, אף על פי שהיא נמצאת במקרא, אך לא במשמעות של "בעל דרגה בצבא". המשמעות העיקרית במקרא היא "שליט, מנהיג, מקבל החלטות" ואפילו "דיקטטור". שני פסוקים ממחישים לנו את המשמעות. הראשון במיכה ג, ט: "שמעו נא זאת, ראשי בית יעקב וקציני בית ישׁאֵל". יש כאן תקבולת מושלמת, והמילה "קצינים" מקבילה ל"ראשי עם". הפסוק השני הוא במשלי ו, ז: "אֲשֶׁר אֵין לָהּ קָצִין שֶׁטֶר וּמִשֶׁל".

מהבחינה האטימולוגית זה אינו השורש של המילה "קצה", אלא זהו

חייל

עד לפני כ-110 שנים לא הייתה בשפה העברית מילה בעבור "איש צבא". במאמר על ממשלת טורקיה שהתפרסם בשנת תרס"ט (1909) בקובץ "העמר" כותב פרשנדתא (שם ספרותי) על משכורות החיילים: "אנשי הצבא מקבלים פרס [שכר]: המרשל [הקצין] 8,000 גרוש, ואיש הצבא הפשוט 20 גרוש". אפשר אפוא לומר שב-1909 עוד לא היה רווח השימוש במילה "חייל" - מילה שחידש אליעזר בן-יהודה שני עשורים קודם לכן.

בן-יהודה בחר במילה "ח'יאל" - ששימשה בערבית המדוברת בארץ ישראל במובן של פרש, רוכב - בין היתר בשל הדמיון שלה למילה המקראית "חיל", אף ששתי אותיות החי"ת שונות במקורן. חיל מובנה כוח, גבורה וגם צבא, למשל בפסוק "שָׁרֵי חֵיל וּפְרָשִׁים" (נחמיה ב, ט). וכך כותב בן-יהודה במילונו: "אחד מאנשי הצבא, נהוג בדיבור העברי

אליעזר בן יהודה | בן-יהודה בחר במילה "ח'יאל" - ששימשה בערבית המדוברת בארץ ישראל במובן של פרש, רוכב - בין היתר בשל הדמיון שלה למילה המקראית "חיל", אף ששתי אותיות החי"ת שונות במקורן

ד"ר אשר שפיר
בלשן, עורך ומתרגם. מתמחה בלשון
העברית ובסוציולוגיה של הלשון. חיבר
את מדריך העריכה "ניסוח בעברית"

ביום העצמאות. וכך נכתב: "זכות החיילים ל'אות סיני' תירשם בפנקס השירות או בתעודת חייל חוגר...".

צוער

המשמעות הבסיסית של השורש "צער" במקרא היא תמיד "זעיר, קטן, מועט", כמו המילה הערבית צע'יר או ז'ריר במדוברת. במקרא מופיעה המילה "צעיר", וישנה אף העיר צער, שהייתה יישוב קטן. בלשון חז"ל נוספה לשורש - בהשפעת הארמית - המשמעות של כאב: צער, מצטער וכדומה.

המילה "צוער" נמצאת לראשונה בספר זכריה יג, ז: "הַן אֶת הַרְעָה וְתַפְזֹצִין הַצֶּאֱן, וְהִשְׁבַּתִּי יָדַי עַל הַצְעָרִים". המפרשים כותבים שהצוערים בפסוק הזה הם עוזריהם של רועי הצאן. כותב אבן עזרא: "הצוערים הפך הרועים והם צעירי הצאן". הביטוי "צעירי הצאן" לציון עוזריהם של "אדירי הצאן" לקוח מירמיהו (מט, כ).

המילה נמצאת גם בלשון חז"ל. במשנה מוזכרים "צוערי הנביאים", כלומר צעירי הנביאים. ויש פירוש נוסף לצוער: מי שהוא משבט לוי, אך אינו ברמת השירה של הלוויים האחרים.

לאחר מכן לא הייתה המילה בשימוש בלשון העברית עד שנות ה-40 של המאה הקודמת. היא מופיעה לראשונה במילון "צאן: גידול צאן" של ועד הלשון העברית מ-1942. המילון נעשה לבקשת "אגודת הנוקדים העבריים בארץ ישראל". המילה מוגדרת במילון: "ילד העוזר על יד הרועה". כלומר עדיין נותר השימוש המקראי העתיק.

עברו 20 שנה עד שהתחיל השימוש במילה צוער במשמעות הנוכחית של cadet. המילה מופיעה בכרך המילואים של המהדורה השמינית של מילון אבן שושן מ-1961. שם ההגדרה היא: "בעל דרגה נמוכה, צעיר בוותק: פקידים צוערים ובכירים במשרד". השימוש האזרחי החל אפוא לפני הצבאי, למשל, "קורס צוערים במשרד החוץ".

במאמר בעיתון "דבר" מ-15 בפברואר 1962 על סיום קורס קציני תותחנים נכתב: "בפנות אל הצוערים המסיימים..." זוהי הפעם הראשונה שהמילה צוער משמשת לציון חניכים בקורס קצינים. עד אז שימשו במשמעות הזאת המילים חניך, קדט וגם פרחי קצונה - על סמך "פרחי הכהונה" מלשון חז"ל. "החניך" ממשיך לשמש גם בימינו אלה, ואילו "פרחי הקצונה" נותרו רק בדמות "פרחי הטיס".

שורש שנמצא בערבית - "קצה" - שפירושה לשפוט, להוציא צו או פסק דין. זהו השורש של המילה "קאציין" ("קאדי" בפי העם, כלומר שופט), ויש הרואים בנו"ן של קציין שריד ליחסה עתיקת יומין שהייתה קיימת בעברית כמו במילה הערבית.

המילה אינה מצויה כלל בלשון חז"ל, חוץ מפעמיים במדרש. בפיט המילה רווחת מאוד, למשל ב"קדושתות לשבועות" כותב אלעזר הקליר (פייטן שכנראה חי בטבריה במאות ה-6 וה-7): "קצינים נגידיים כאחד צמודים".

ייתכן שאת המילה קציין "גייס" לצבא מנדלי מוכר ספרים בתרגומו לספר "דברי הימים לבני הרוסים" מ-1867: "אבל לקציני אנשי המלחמה...".

מצאתי לראשונה את המילה בעיתונות במשמעות של "בעל דרגה בצבא" בעיתון "המליץ" מ-7 בפברואר 1900: "אמר בעלינגטון-בום, קציין צבא ההצלה, כי המלחמה בנגב [דרום] אפריקה היא עוולה הגדולה בעוולות". הכוונה כאן אינה לדרגה, אלא למעמד של מפקד או אפילו של אלוף (שתי המילים התחלפו ביניהן לעיתים).

מעניין לציין שבאותו מדור בעיתון "האור" של בריהודה מ-31 במאי 1912 כתוב בידיעה אחת "קציין צבא אחד וכשלושים אנשי צבא", ובידיעה אחרת כתוב: "שר הצבא פירסם כרוז". בעיתוני "דואר היום" של איתמר בן אבי"מ מ-1920 אנחנו מוצאים גם "חייל" וגם "קציין" בשימוש של היום.

חוגר

המילה "חוגר" מעניינת מפני שהיא קיבלה בצבא שימוש שונה במקצת מהמשמעות המקורית שלה. המילה נמצאת כמה פעמים במקרא במשמעות של חוגר את החרב על המותניים. האמרה הידועה ביותר היא מספר מלכים א, פרק כ, פסוק יא: "אֵל יְתֵהָלֵל חֲגֹר כְּמִפְתָּח", כלומר, שלא יתפאר היוצא למלחמה, שחגר את חרבו על מותניו, כאילו כבר חזר מנצח ופתח את חגורתו כדי להשתחרר מן החרב. המשפט הזה נאמר במסגרת המשא ומתן בין אחאב מלך ישראל ובין בן הדד מלך ארם. זה האחרון בא לאיים על ישראל, ואז אומר לו אחאב את המשפט המפורסם. הדרשיח היה כנראה בעברית כי לא נאמר אחרת.

המילה "חוגר" שימשה במשמעות של חייל ושל איש צבא גם בפיט וגם בספרות החדשה החל בסופרי ההשכלה. הסופר מרדכי אהרון גינצברג (רמא"ג) תירגם ב-1835 את הספר "תולדות בני האדם" מגרמנית. בתרגום מופיע, בין היתר, המשפט הבא: "ואחרי כן קראו את כל חוגר חוגרה מבן חמש עשרה שנה ומעלה לצאת לקראת נשק". דרכו של ה"חוגר" אל העברית המודרנית במשמעות הצבאית - של חייל שאינו נגד ואינו קציין - לא הייתה סוגה בשושנים. כותב המדקדק הדגול יצחק אבינרי ב"פינת הלשון" בעיתון "על המשמר" ב-12 במאי 1949: "כשם שלא יכולנו לקחת 'חוגר' במקום 'מגויס'...". נראה שהמילה החלה לשמש בצבא לקראת מבצע סיני ב-1956. ב-27 בפברואר 1957 פירסמו כל העיתונים הודעה על הענקת "אות סיני"

ייתכן שאת המילה קציין "גייס" לצבא מנדלי מוכר ספרים בתרגומו לספר

"דברי הימים לבני הרוסים" מ-1867: "אבל לקציני אנשי המלחמה..."